

Zeitenwende

Mark Elchardus

Geschiedenis is er om van te leren, en we hebben een bijzonder leerrijke periode achter de rug. Een periode van intense globalisering, hyperglobalisering. Zij liep van ongeveer midden jaren zeventig tot midden tweede decennium van deze eeuw en werd gekenmerkt door het poreus worden van nationale grenzen, door het gemakkelijk maken voor kapitaal, goederen en diensten om grenzen te overschrijden en door het in toenemende mate overschrijden van grenzen door kapitaal, goederen, diensten en ook mensen.

In die periode werd veel hoop gevestigd op het verdwijnen van nationale grenzen. Natiestaten en hun grenzen werden beschouwd als achterhaald, als residuen van een guur verleden, die nu als obstakels in de weg staan van welvaartscreatie.

We kennen de afloop van dat verhaal. De Aziatische financiële crisis van 1997, de banken- en vastgoedcrisis van 2007 in de Verenigde Staten, die uitmondde in een financiële crisis, verschillende landen in recessie duwde, in tal van landen tot massale huisuitzettingen en werkloosheid leidde. De Eurocrisis, de Covid-pandemie, de grootschalige invasie van Oekraïne door Rusland... die over de tijd uitgerekte *polycrisis* leerde ons een aantal dingen: financiële en economische verwevenheid met de wereld houdt ook gevaren in, en het is niet bijster verstandig voor levensnoodzakelijke goederen en energie afhankelijk te zijn van landen waar we geen greep op hebben, die zich snel kunnen ontpoppen tot vijand in een handelsoorlog, een hybride oorlog of een gewone oorlog.

Goede en slechte tijden

Men kan de drie kwart eeuw sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog indelen in twee periodes. De eerste loopt tot ongeveer midden jaren zeventig, de tweede loopt van dan tot het einde van de periode van intense globalisering.

Voor ons land en het bevrijde deel van Europa, het deel niet onder communistisch juk of rechtse dictatuur, was de eerste periode er een van sterke stijging van de productiviteit en de welvaart, van een verstandige aanwending van die welvaart, deels voor de verhoging van de levensstandaard, deels voor investeringen in de toekomst: volksverheffing, onderwijsexpansie, verbetering van de volksgezondheid, investeren in technologische vooruitgang en infrastructuur. Het was ook een periode van fiscale en budgettaire ernst, de schuldenratio evolueerde in België van iets boven de 60% in 1950 tot iets onder de 60% in 1975.

De periode die midden jaren zeventig begon, de periode van neoliberale globalisering, wordt gekenmerkt door lage, afnemende groei van de productiviteit, welvaartstoename in grote mate dankzij de import van goedkope producten uit China, des-industrialisatie van ons land en Europa, oplopen van technologische achterstand, exploderen van de Belgische schuldratio van 57% in 1975 tot 107% vandaag.

De periode van hyperglobalisering is niet goed geweest voor ons. We hebben ze inmiddels achter de rug en verkeren sinds anderhalf decennium in een soort limbotijd, een tussentijd van crisis en onzekerheid, turbulentie in een explosieve wereld.

De ervaring met de periode van hyperglobalisering, de polycrisis en de limbotijd die erop volgt, heeft uiteraard een invloed op ons denken over samenleving, economie en politiek. Ook op het denken van brede lagen van de bevolking. Ik zie een vijftal verschuivingen in het denken van de mensen. Samen tekenen die

een nieuw, positief, toekomstgericht maatschappelijk en politiek project uit.

De terugkeer van het nationalisme

Er is, ten eerste, een duidelijke en overweldigende terugkeer van het nationalisme. Het gaat inderdaad om een terugkeer. Door de onderbreking gevormd door de tweede helft van de twintigste eeuw en culminerend in de periode van globalisering, vergeten we hoezeer de natiestaat aanwezig was in het gemoed van de moderne mens en vanaf de 18de eeuw en vooral in de 19de eeuw het perspectief op geschiedenis, samenleven en wereldorde heeft bepaald.

Pas na de Tweede Wereldoorlog, door de herinnering aan de gruwel van het naziregime werd nationalisme een vies woord. Ten onrechte want het nationaalsocialisme was noch nationalistisch, noch socialistisch. Het was een raciaal, racistisch imperialisme en kolonialisme. Later, vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw, ten gevolge van de illusies in het leven geroepen door de globaliseringsgolf en de neoliberale ideologie waarmee deze werd verantwoord en aangeprezen, ging men ook nog geloven dat niet enkel nationalisme, maar ook de natiestaat en nationale grenzen volkomen achterhaald en zelfs ethisch fout zijn.

Dat is inmiddels verleden tijd. Het nationalisme is terug onder meer als verzet tegen een wereld die zou gelijken op één grote markt waarin cultureel verschillende gemeenschappen via staatsvorming en democratie geen eigenheid of soevereiniteit zouden mogen hebben; waarin er in feite geen burgers zouden mogen zijn, enkel consumenten en producenten. Een van de grondleggers van de sociaaldemocratie, Eduard Bernstein, schreef ooit dat sociaaldemocratie van de proletariërs burgers maakt en hen op die manier een vaderland geeft, waarin zij stem

hebben¹. Het neoliberalisme wilde van die burgers weer proletariërs maken, mensen gereduceerd tot hun status van producent (en als het meezat ook consument) en vaderlandloos. Vandaar ook dat we dat monsterverbond zien tussen neoliberalen en neomarxisten, beiden zijn gekant tegen burgers, tegen vaderlanden, tegen nationale grenzen, eigenheid en natiegevoel. Voor die ideologieën zijn mensen geen scheppers en dragers van cultuur, maar wezens door hun natuur gedoemd tot streven naar economisch nut en gedetermineerd door de economische condities waaronder zij leven.

De nieuwe opkomst van het nationalisme gaat in essentie om het herontdekken van de zin en het nut van nationale grenzen.

Die hebben voornamelijk drie functies.

Ten eerste, een mate van nationale soevereiniteit mogelijk maken. Gemeenschappen de kans geven in het verlengde van hun geschiedenis, cultuur en eigenheid hun eigen weg te gaan.

Ten tweede, de mogelijkheid scheppen nationale eigenheid te bewaken en uit te bouwen, te bouwen aan een wereld van diverse culturen en levenswijzen.

Ten derde, vrede bevorderen door de soevereiniteit en de eigenheid van andere landen en naties rigoureus te respecteren. Nationalisme wil, in de woorden van John F. Kennedy: 'make the world save for diversity'.²

¹ E. Bernstein, De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaaldemocratie, Nederlandstalig Marxistisch Internetarchief, oorspronkelijk 1899.

² President John F. Kennedy, *Commencement Address at American University*, Washington, D.C., 10 juni 1963, zie: <https://www.jfklibrary.org/archives/other-resources/john-f-kennedy-speeches/american-university-19630610>

Daarom zijn nationalisten gemeenschap-afbakenaars: zij willen binnenlaten, binnenhalen zelfs, wat de gemeenschap versterkt, weren wat haar verzwakt.

Nationalisme is geenszins incompatibel met internationalisme. Men kan nationalist zijn zonder internationalist te zijn, maar dat lijkt me een zeer onverstandige keuze in de huidige wereld. Men kan echter geen inter-nationalist zijn zonder nationalist te zijn. Wie dat beweert te zijn is geen internationalist, maar een globalist of kosmopoliet, iemand die het recht op nationale eigenheid en soevereiniteit ontkent. Nationalisme betekent dus geenszins dat men grensoverschrijdende problemen niet zou proberen te regelen via internationale verdragen of dat men niet solidair kan zijn met mensen elders in nood. Het impliceert wel weerstand tegen imperialisme, tegen het schenden van de soevereiniteit van andere naties. En het impliceert terughoudendheid wat interventionisme betreft.

Onderzoek in Nederland schat het aantal nationalisten op 50 à 60% van de bevolking; het aantal globalisten of kosmopolieten op 20 à 25%. De rest van de Nederlandse bevolking neemt een tussenpositie in.³ Dat suggereert dat de grote conflicten van de toekomst zich niet zozeer zullen afspelen tussen nationalist en globalisten. De indruk dat het daarom gaat, zal weliswaar worden gewekt omdat de globalisten en kosmopolieten voorlopig nog een zeer dominante positie bekleden in de media en de academische wereld. In feite gaat het echter om een luidruchtige minderheid. In een degelijk functionerende democratie zou dat nu ook snel moeten blijken. Daarom sprak ik van een overweldigende terugkeer van het nationalisme. Zo overweldigend dat de belangrijke conflicten van de nabije toekomst waarschijnlijk intranationalistisch zullen zijn, zich zullen afspelen tussen

³ Monika Sie Dhian Ho, Mark Elchardus, Christopher Houtkamp en Teun van der Laan, *Tussen hoop en vrees, Van Ruslandschok naar Hamasschok – de verzuchting naar eigentijdse gemeenschapsafbakening*, Clingendael Buitenland Barometer Alert, februari 2024, zie: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2024-02/CA_TussenHoopVrees2024.pdf

nationalisten. Tussen nationalisten die internationalist zijn en de nationalisten die zich, denk aan de Brexit, uit internationale samenwerkingsverbanden terugtrekken. Alsook tussen nationalisten die hun natie zien als een project waarbij iedereen die het oprecht wil kennen en eraan wil bijdragen kan aansluiten, ongeacht herkomst, kleur of geloof, en nationalisten die de natie willen afbakenen op etnische of religieuze gronden.

Het ontdekken van eigenheid

In de periode van hyperglobalisering die we achter de rug hebben, waren de grenzen in grote mate open voor kapitaal, goederen en diensten, formeel in mindere mate voor mensen. In België leefden we zogezegd met een migratiestop voor mensen van buiten de EU. In feite hebben we een paar decennia geleefd met feitelijk open grenzen. Men mag het woord omvolking niet gebruiken, maar de samenstelling van de bevolking is in korte tijd ingrijpend veranderd. Volgens de indicator ‘mensen van vreemde origine’ – een van de ouders had niet de Belgische nationaliteit- is iets meer dan een derde van de bevolking van het Vlaams gewest van vreemde origine, meer dan de helft van de bevolking van Antwerpen, meer dan drie kwart van die van Brussel.

Ik ga hier niet in op al de gevolgen van massa-immigratie, maar er is er een dat in deze context bijzonder relevant is.

Als een gemeenschap met een dergelijke massa-immigratie wordt geconfronteerd, stellen heel veel mensen zich de vraag: waaraan moeten die nieuwkomers zich nu aanpassen? Wat is belangrijk voor inburgering? Wat betekent integratie? Men begint met andere woorden ernstig na te denken over eigenheid, over het eigen geestesmerk zoals de historicus Johan Huizinga het omschreef. En het blijft niet bij nadenken. Men begint aan identiteit te bouwen. We zien dat overal waar er massa-immigratie is geweest. Men zoekt naar en bouwt aan eigenheid met musea van de

nationale identiteit, met een canon, met een verhaal van Vlaanderen...

Op die manier verandert het mensbeeld. De voorheen wijd verbreide opvatting dat alle individuen van nature vrij en soeverein zijn, en maar heel toevallig lid van een groep of gemeenschap, en geenszins gevormd door de gemeenschappen waarin zij leven, en daar al helemaal niet mee verbonden door gevoelens van loyaliteit en plichtsbesef... dat mensbeeld overtuigt nog maar weinig mensen nadat zij met massamigratie werden geconfronteerd.

Massamigratie leidt daarentegen tot het inzicht dat mensen door hun geschiedenis en cultuur zijn gevormd, die in zich dragen, meedragen als zij migreren, van de ene op de andere generatie doorgeven. De Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington drukte dat prachtig uit door te stellen, kijk, als de V.S. voornamelijk waren bevolkt geweest door migranten uit Spanje, dan was het nu Mexico en waren ze voornamelijk bevolkt door mensen uit Portugal, dat was het nu Brazilië. Het liberale idee dat een samenleving het resultaat is van een soort contract tussen soevereine individuen is niet bestand tegen massamigratie.

Nationalisten beseffen onvoldoende wat zij aan massamigratie te danken hebben: het ontdekken van het belang van eigenheid en identiteit als bindmiddel van de gemeenschap, als grondslag, weliswaar een kwetsbare grondslag, van een morele, ethische gemeenschap.

De migranten blijven lang emotioneel leven in hun cultuur van herkomst en ten gevolge van de massamigratie worden de autochtonen bewuster van hun cultuur en eigenheid. Langzaam, moeizaam kan men dan beginnen bouwen aan een duidelijker visie op die eigenheid en identiteit en kan het proces van opname en integratie beginnen.

Dat proces verloopt anders in België dan in Nederland of in Frankrijk omdat wij in principe kunnen kiezen tussen de Belgische en de Vlaamse identiteit. Konden kiezen, moet ik eigenlijk zeggen. Want het is duidelijk dat een echte, collectieve Belgische identiteit niet meer mogelijk is. De mensen die beweren daarin nog te geloven, geloven in feite helemaal niet meer in een collectieve identiteit, maar zien in een samenleving niets meer dan een verzameling individuen die zich geografisch toevallig in mekaars nabijheid bevinden. De zogeheten Belgische identiteit is er een – let op het taalgebruik van de mensen die menen Belg te zijn - waarvoor men het mooie woord ‘volk’ niet meer durft te gebruiken. “Het Belgische volk” klinkt niet alleen oubollig, maar ook als een contradictio in terminis. Ondertussen zien we een sterke Vlaamse identiteit groeien. Het Vlaamse volk wordt steeds meer volk. Steeds meer Vlamingen gebruiken dat woord op een trotse en warme manier. En uiteraard stimuleert dat het streven naar soevereiniteit, leidt dat tot een steeds meer zelfbewuste natie die zo snel mogelijk zoveel mogelijk staat wil worden.

Wat in nationalisme en natiegevoel belangrijk is, is precies dat samenvallen van een sterk gemeenschapsgevoel, een sterke identiteit met soevereiniteit. We zien dat overal in de wereld. Landen die erin slagen een overkoepelend gevoel van identiteit en gemeenschap te vormen, die doen het economisch beter, hebben beter presterende regeringen, kennen minder geweld en repressie, staan geopolitiek sterker. Dat is het belang van natiegevoel: het samenvallen van gemeenschap, van volk, van natie met staat.

Over een nationale identiteit dient men niet enkel de vraag te stellen: hoe sterk ben ik er emotioneel mee verbonden. Gezien de culturele aard van de Vlaamse emancipatiestrijd is die emotionele component belangrijk voor Vlamingen. Toch dient men ook de vraag te stellen: hoeveel handelingsbekwaamheid geeft ze me of kan ze me geven. Hoeveel kans dat ik als boorling overleef, als kind gezond kan opgroeien, kennis en competentie kan verwerven, als

volwassene kan ondernemen in een veilige, voorspelbare omgeving, kan werken op een waardige manier, kan leven in veiligheid, welvaart en welzijn? Hoeveel steun krijg ik als ik ziek word, hoeveel steun en zekerheid als ik oud en afhankelijk word?

We leven allemaal in tal van collectiviteiten: ons gezin, familie, dorp of stad, beroepsgroep, etnische groep, taalgemeenschap, geloofsgemeenschap enzovoort. Met verschillende van die collectiviteiten voelen we ons mogelijk sterk emotioneel verbonden. Maar er is er een die een heel bijzondere rol speelt in onze handelingsbekwaamheid, en dat is de staat die we delen. Voor de overgrote meerderheid van de mensen is de staat de belangrijkste determinant van hun handelingsbekwaamheid. En als men staten vergelijkt op de mate waarin zij handelingsbekwaamheid bieden aan hun leden, dan geldt dat de mensen in het algemeen beter af zijn in staten die een sterk overkoepelend gevoel van gemeenschap en identiteit hebben weten uit te bouwen.

Hoewel de twee onmisbaar zijn is het besef van de handelingsbekwaamheid verbonden aan een identiteit in zekere zin belangrijker dan de emotionele betekenis van die identiteit. Die laatste kan immers snel fluctueren. Heel wat mensen zijn plots een beetje meer Belg als de Rode Duivels het goed doen, maar vergeten die identiteit ook weer even snel. Ik kom ook geregeld mensen tegen die me zeggen: ik voel me niet verbonden met Vlaanderen of België en zelfs niet met Europa, maar met mijn dorp en de wereld. Ik zeg dan steeds, nou als u dat echt meent dan is dat weer een kleine besparing voor onze sociale zekerheid en alle kleintjes helpen. Maar natuurlijk menen die mensen dat niet. Voor zekerheid en welvaart en veiligheid rekenen zij op gemeenschappen waarmee zij zich emotioneel niet verbonden voelen. Het zijn emotionele zwartrijders. Nationalisten daarentegen zijn mensen die hun emoties investeren in de collectiviteit die voor hun handelingsbekwaamheid zorgt.

Dat is naast de emotionele de meer objectieve reden om België te beschouwen als een achterhaald verhaal. Niet alleen is een Belgische identiteit die sterk genoeg is om één volk te vormen, emotioneel onmogelijk geworden, daarnaast is er ook het gegeven dat de handelingsbekwaamheid van de Belgen beter zou zijn zonder België. Dat werd nogmaals duidelijk gemaakt in het Vlaams Manifest van Remi Vermeiren⁴: zonder België hebben zowel Vlamingen als Walen meer kans op meer welvaart en welzijn.

De terugkeer van de staat

In de periode dat de natiestaat in de verdrukking stond, hebben de moedige mensen die toen, bergop, tegen de stroom in, het nationalistische gedachtengoed verdedigden, zich er vaak toe laten verleiden heel veel nadruk te leggen op de natie, en nogal sceptisch te staan ten opzichte van de staat. In natiestaat werd de natie in grote, vette hoofdletters geschreven, de staat in kleine lettertjes. Staat en overheid werden argwanend bekeken. Men zag hier en daar zelfs het eigenaardige verschijnsel van partijen en mensen die kozen voor nationalisme én voor neoliberalisme, voor nationalisme en voor het trivialisieren en ontkennen van nationale grenzen. Die contradictorische keuze kan worden verklaard en begrepen door het element van zelfredzaamheid dat in het neoliberale discours aanwezig is: niet voor alles rekenen op de overheid, de individuen zelfredzaam maken.

De periode van ideologisch liberaal gestuurde globalisering die we achter de rug hebben en de gevolgen waartoe zij heeft geleid, veroorzaken echter een herwaardering van de staat en de overheid. In het huidige Europa is het ten dele de EU die aan de meer interveniërende rol van staat en overheid vormgeeft. We zien overigens hetzelfde gebeuren in de VS en de betere economische prestatie van de VS die momenteel wordt opgetekend, vergeleken

⁴ Borgerhof & Lamberigts, 2024.

met Europa, wordt toegeschreven aan een massaler overheidsinterventie in dat land onder de Biden-administratie.

Wat in de periode die loopt van het midden van de jaren zeventig tot een aantal jaren geleden werd vergeten en waarvan heel wat mensen zich nu terug bewust worden, is dat het aantrekkelijke samenlevingsmodel dat we hier hebben opgebouwd, steunt op welbepaalde technologische, economische en geopolitieke voorwaarden. De welvaart, het welzijn, de veiligheid, de rechtsstaat waarvan we hier voorlopig nog genieten, is sterk afhankelijk van technologisch kunnen, van economische groei, van geopolitieke macht. En we staan nu voor de opdracht die voorwaarden te herstellen en het is duidelijk dat dit niet kan zonder een interveniërende overheid, nationaal en Europees.

We zijn wetenschappelijk en technologisch achteropgeraakt, we worden lam gelegd door een te hoge overheidsschuld. We lopen het risico de AI-revolutie te missen en staan voor de uitdaging het tij te keren: van dit continent en zijn bonte verzameling landen weer een technologische voortrekker in plaats van achterblijver maken. Worden wij de grote innovator van AI-toepassingen in de gezondheidszorg, het onderwijs, de diensten en de maakindustrie, de rechtsbedeling? Scheppen wij de infrastructuur die de Vlaamse welvaart veilig stelt, die Europa toelaat de concurrentie met Amerika en Oost-Azië aan te gaan? Slaagt Europa erin zijn eigen Belt and Roads uit te bouwen, onze toegang tot de noodzakelijke grondstoffen veilig te stellen.

De terugkeer van staat en overheid is een uitdaging. We dienen als het ware de overheid heruit te vinden. Een overheid die de tering naar de nering zet, die de nodige middelen genereert om de uitdagingen aan te gaan, maar zonder de ondernemende krachten in de samenleving lam te leggen. Als we de gewenste overheid vergelijken met de overheid die we nu kennen, nationaal en

Europees, zou het streefdoel moeten zijn: veel meer investeringen, en minder beperkende regels.

De realiteitszin van conservatieven

Het zoeken naar een juiste en doeltreffende rol van de overheid wordt vandaag beïnvloed door het conservatisme dat in reactie op de decennia van neoliberale globalisering naar voor treedt.

De neoliberale ideologie die de globalisering oriënteerde en legitimeerde, presenteerde zich vaak als een soort conservatisme, zeker in de geschriften van Friedrich Hayek, met zijn verwijzingen naar Edmund Burke. Maar in feite – en dat inzicht is er nu – is het neoliberalisme een theorie, een van die theorieën of ideologieën die meent de wereld te kennen, zozeer dat observeren niet meer nodig is. Mensen zouden handelen uit eigenbelang, streven naar economisch nut, markten zouden zelfregulerend zijn... Maar nu is gebleken: om de Europese interne markt een beetje naar behoren te laten werken zijn tienduizend bladzijden regels nodig, en in reactie tegen de neoliberale globalisering gingen mensen handelen om hun nationale eigenheid te verdedigen.

Toch bleven neoliberalen geloven in de eigen theorie en ideologie, geloven dat men daarvan regels kon afleiden die men aan iedereen, ongeacht geschiedenis, cultuur en nationale eigenheid kan opleggen, om als het ware een nieuwe mens, economie en samleving al regelgevend te creëren. Niets kan meer verwijderd zijn van een conservatieve habitus. Het neoliberalisme is in feite een soort revolutionaire doctrine die meent via regels een economische en maatschappelijke orde te kunnen scheppen. Op dat punt lijkt het als twee druppels water op het boljevisme en hier zien we weer die affiniteit tussen neoliberalisme en neomarxisme.

De gevolgen van die ideologische poging tot transformatie van economie en samenleving - de wereld waarin we vandaag zijn beland - heeft heel wat mensen de ogen geopend. Heeft sceptici ten opzichte van grandiose theorieën aangewakkerd en heeft empirisme in de hand gewerkt. In de economie groeit scepsis ten opzichte van de macro-economische theorieën en modellen, en vertrouwen in goede bedrijfsvoering. Wijsheid wordt niet meer gesitueerd in het van theorieën of ideologieën afleiden van regels en regeltjes, maar in wat we menen te kunnen doen op basis van empirisch geverifieerde kennis en ervaring, gevolgd door het zorgvuldig en kritisch monitoren van de gevolgen van ons handelen en corrigeren op basis van wat we waarnemen.

Er zit nederigheid in die bereidheid steeds weer te kijken naar de wereld zoals hij is, en niet naar de ideologische of theoretische voorstelling die er ooit van werd gemaakt. Die nederige, realistische houding tendeert naar conservatisme, zoals bijvoorbeeld Michael Oakeshott het definieert: een voorkeur voor het vertrouwde boven het onbekende, het beproefde boven het nieuwe, het feit boven het raadsel, het bestaande boven het mogelijke, het beperkte boven het grenzeloze, het degelijke boven het volmaakte, een lach nu boven een utopie in de toekomst⁵.

Voor conservatieven is vooruitgang de toekomst van het verleden, voor liberalen en progressieven staat vooruitgang gelijk aan het breken met het verleden.

De eerder ongelukkige ervaring met de neoliberale globalisering en zijn grenzenloze wereld heeft meer mensen de deugden van het conservatisme helpen ontdekken. Het is in die geest dat een overheid de toekomst van haar gemeenschap moet veilig stellen. Voor conservatieven is een interveniërende overheid er niet om mens en samenleving te veranderen, maar om mensen in het

⁵ On Being Conservative, in Rationalism in Politics and other Essays, Liberty Fund, 1962.

verlengde van hun verleden, geschiedenis en eigenheid, meer en betere handelingsmogelijkheden te geven.

Degelijkheid

Het laatste inzicht waartoe de recente geschiedenis ons bracht, is het belang van wat vroeger degelijkheid werd genoemd, gewone degelijkheid.

Hoe belangrijk ook, nationalisme en conservatisme zijn in zekere zin oppervlakteverschijnselen. Fundamenteler zijn de houdingen die het handelen, denken en voelen van conservatieven en nationalistes oriënteren, de deugden als je wil. Een aantal daarvan kwamen we al tegen: liefde voor het degelijke, vertrouwen in het beproefde, geloof in feiten, scepticisme... Heel wat van die houdingen hebben ook een gemeenschappelijke grond: waardering voor het beperkende, voor de grenzen en de limieten die we in ons dragen als bouwstenen van ons zelf, van onze individuele en onze collectieve identiteit. Al die dingen waarvan we zeggen: dit doen we niet, dat zijn de beperkingen die we ons opleggen omdat we denken dat ze nodig zijn om te kunnen samenleven, om de toekomst veilig te stellen van onze kinderen, van de mensen waar we om geven, van de mensen in onze gemeenschap, van de mensen in de wereld. Voor vrijheidslievende mensen is het moeilijk met zelf opgelegde beperkingen te leven. Dikwijls zijn we verscheurd tussen wat we willen doen en wat we menen te moeten doen. We slagen er niet altijd in te doen wat we menen te moeten doen en niet zelden is het doen wat we menen te moeten doen een pijnlijke, zware last. Toch hebben vandaag velen het gevoel dat we zijn afgegleden naar een te gemakzuchtige interpretatie van vrijheid.

Ge voelt het, het hangt in de lucht: we zijn die zelfbetrokken, onmetelijke, grenzeloze individuen die zich maar altijd van alle beperkingen willen 'emanciperen' in feite kotsbeu.

Het samenleven, het goede samenleven, dat leidt tot welvaart, welzijn en veiligheid voor velen, tot vrijheid en waardigheid voor velen, veronderstelt respect voor tal van zichtbare en onzichtbare grenzen, voor expliciete en impliciete conventies. Vandaag is dat respect bedreigd door een doorgeschooten individualisme, door de overtuiging dat de eigen gevoelens de maat der dingen zijn. Het is rond die opvattingen en die gevoelens dat het fundamentele debat om de zin van grenzen plaatsgrijpt.

In de periode tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en de jaren zeventig werd vrijheid dikwijls in verband gebracht met een volk, met een gemeenschap. Dat leidde onder meer tot een van de meest wereldtransformerende ontwikkelingen van de laatste eeuwen, de dekolonisering. Ik bedoel dan de echte dekolonisering, niet het schabouwelijk schouwspel dat een aantal subsidiebeluste mensen in de cultuursector vandaag opvoert onder het mom van dekolonisering. Men was zich in de periode na de Tweede Wereldoorlog ook in ons land scherper bewust dan vandaag van de samenhang, de wederzijdse afhankelijkheid van zelfverwezenlijking van het individu enerzijds, de verwezenlijking van de soevereine gemeenschap anderzijds. Vandaar de aandacht voor volksverheffing, voor onderwijsexpansie en onderwijsdemocratisering, voor competentieverwerving, voor productiviteitsverhoging, voor economische groei, voor cultuurspreiding en cultuurparticipatie, voor de uitbouw van de verzorgingsstaat. Het hedendaagse ontspoorde individualisme heeft dat soort zelfverwezenlijking vervangen door zelfontplooiing, alsof een individu zichzelf ontplooit, een product is van eigen handelen, niet van de mensen en de gemeenschap die het helpen zich te verwezenlijken. Die zelfontplooiingsideologie heeft er onder meer toe geleid dat in het onderwijs de toetsen worden afgeschaft, prestaties niet meer mogen worden gemeten, het niet meer om presteren mag gaan en de leerling zich “onveilig” moet voelen als hij eens onder zijn voeten krijgt van de leraar. Lang geleden al

toonde de al te jong gestorven onderwijssocioloog Jaap Dronkers aan dat de invloed van de zelfontplooiingslobby ten koste is gegaan van de kansarmere kinderen die thuis niet kunnen krijgen wat de school van de zelfontplooiing hen niet meer biedt en wat gezinnen met twee langgeschoolde ouders in een aantal gevallen nog wel kunnen geven. Progressief pedagogisch denken heeft in feite grotere kansenongelijkheid tot resultaat gehad⁶.

De nieuwe benadering van vrijheid die over de laatste halve eeuw is gegroeid heeft geen ander voorwerp meer dan het individu: ik en mijn selfie. De politieke gevolgen daarvan zijn desastreus. Te veel mensen zien niet meer het verschil tussen handelingen waarbij zij zich goed voelen en handelingen die ook nog enig goed doen. Dat is de houding die leidt tot het hedendaagse asielbeleid, iets waarbij de *gutmenschen* zich goed voelen, ook al veroorzaakt het tienduizenden verdrinkingsdoden.

De weg naar een redelijker, minder op het individu betrokken vrijheidsideaal is moeilijk. Hij veronderstelt niet alleen de aanvaarding van beperkingen, maar ook het leren waarderen van het beperkende. In *Liberalism*, misschien wel de meest verstandige verdediging van het liberalisme ooit geschreven, schrijft L.T. Hobhouse dat sociale controle - het opleggen van beperkingen aan individuen door de samenleving en de overheid – in grote mate geïnspireerd en gemotiveerd werd door het streven naar vrijheid⁷. Dat is een fundamenteel inzicht dat in het liberale vrijheidsstreven weer verloren is gegaan: streven naar vrijheid veronderstelt het streven naar de beperkingen die nodig zijn om iedereen kans op vrijheid te geven.

Zoals velen van mijn generatiegenoten heb ik George Orwell's *Nineteen Eighty-Four* gelezen als een door de verzuchting naar individuele vrijheid geïnspireerde kritiek op het Sovjet-

⁶ Jaap Dronkers, Ruggesgraat van ongelijkheid. Beperkingen en mogelijkheden om ongelijke onderwijskansen te verminderen, Mets & Schilt, 2007

⁷ McMaster University, History of Liberal Thought, oorspronkelijk gepubliceerd in 1911.

communisme. Dat is het boek ook, maar toen ik las hoe Lionel Trilling de dystopische roman van Orwell had gelezen, beseftte ik dat er nog een andere waarschuwing in zit, een die vandaag actueler is dan ooit⁸. Trilling was een literatuurcriticus, geboren in 1905 en in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een van de meest vooraanstaande Amerikaanse publieke intellectuelen. Hij zag in 1984 niet alleen een kritiek op het Stalinisme, maar ook de waarschuwing dat elk streven naar vooruitgang dat breekt met het verleden en de geschiedenis, dat de beperkingen van omstandigheden en van de werkelijkheid ontkent, uitmondt in de dystopie die Orwell beschrijft. “Van zodra we van onze medemensen een voorwerp van onze verlichte belangstelling hebben gemaakt, brengt een soort paradox in onze natuur ons ertoe er ook een voorwerp van ons medelijden van te maken, dan van onze wijsheid, uiteindelijk van onze dwang”⁹.

Dat is een pleidooi voor degelijkheid. Maak van mensen geen voorwerp van medelijden, cultiveer geen slachtoffercultuur, help mensen zelfredzaam worden en eis wederzijds respect, degelijkheid. Degelijkheid vloeit voort uit de beperkingen die we ons samen, via de wet opleggen, maar blijkt vooral uit de afweging die we zelf maken als wat we willen doen botst met wat we menen te moeten doen. Dat is de fatale zwakte van het gangbare liberale vrijheidsideaal en van het progressivisme, het idee dat het steeds meer overwinnen en verwerpen van beperkingen ons naar steeds meer vrijheid leidt. Het tegendeel is waar. Kijk om u heen, hoe meer mensen denken dat zij grenzen en beperkingen, de gewone degelijkheid, het fatsoen, ja, die kleine ethiek - de *etiquette* - achter zich kunnen laten, des te meer regels, dwang en repressie er nodig zijn om de samenleving leefbaar te houden.

Echte bevrijding ligt in het herontdekken van de zin van grenzen, niet alleen van nationale grenzen, van de grenzen die een

⁸ Orwell on the Future, in, *The Liberal Imagination: Speaking of Literature and Society*, Viking, 1950.

⁹ *Manners, Morals and the Novel*, in *The Liberal Imagination: Speaking of Literature and Society*, Viking, 1950.

natiestaat soevereiniteit en scheppingskracht geven, maar ook van de grenzen die we uit respect voor de anderen in ons dragen en die ons met anderen verbinden.